

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Újabb adatok a Kolozsvári Heltai-nyomda kezdetéhez. Már csaknem fél-százada CZÓBEL Ernő, majd jóval később tőle függetlenül GULYÁS Pál is, egyező érveléssel bizonyította, hogy a könyvnyomtatás tényleges meghonosítója Kolozsvárt nem HELTAI Gáspár, hanem HOFFGREFF György volt.¹ HELTAI csupán az első kolozsvári nyomtatványnak tekinthető *Ritus explorandae veritatis* (1550) megjelenése után szegődött társul az alig néhány hónapos vállalkozáshoz. Amennyire ismeretes a szakirodalomban HELTAI élete, írói és könyvkiadói tevékenysége, annyira homályos, sőt egyenesen rejtélyes HOFFGREFF kolozsvári működése. Azt sem tudjuk bizonyosan, hogy honnan került ide, milyen kapcsolatban állott HELTAIVAL, és mi volt nyomtalan eltűnésének tényleges oka. Az alábbi sorok czeknek a kérdéseknek a megoldásához szeretnék közelebb segíteni a kutatást.

Az eddigi vélemények megyegyeznek abban, hogy HOFFGREFF Németországból, hihetőleg Wittenbergből jöhetett Kolozsvárra. Idekerülését általában HELTAI wittenbergi összeköttetéseivel szokták kapcsolatba hozni.² Ezzel a jelenleg is általánosan vallott nézettel szemben már CZÓBEL felhívta a figyelmet arra a bizalmasnak látszó kapcsolatra, amely — a HONTERUS halálára iratott epigramma tanúsága szerint — HOFFGREFF, valamint az erdélyi századok humanista és nyomdász reformátora között fennállhatott.³ CZÓBEL alapos kis közleménye azonban — sajnos — elkerülte a későbbi magyarországi kutatók figyelmét, és így VÉGH Ferencnek e folyóirat hasábjain nemrégén valósággal újra fel kellett fedeznie HOFFGREFF brassói összeköttetéseit.⁴

Valóban feltételezhető tehát, hogy HOFFGREFF, legalábbis Kolozsvárt közvetlenül megelőzően, Brassóban tartózkodott és korábban valami kapcsolata volt az erdélyi nyomdászat akkori központjának tekinthető HONTERUS-műhellyel. Másrészt azonban, a kolozsvári kiadványok nyomdadíszjeinek bizonyossága alapján, kétségtelen ténynek kell tekintenünk azt, hogy az új műhely és a wittenbergi LUFFT-nyomda között összeköttetés állott fenn.⁵ A kérdés természetesen az, hogy ez a kapcsolat csak úgy magyarázható-e meg, ha feltételezzük, hogy HOFFGREFF németországi eredetű és Wittenbergben tanult nyomdász volt. Nézetünk szerint erre a feltételezésre nincs feltétlenül szükség, amikor

¹ CZÓBEL Ernő: *A Heltai-nyomda alapításáról*. Erdélyi Múzeum, 1913. 249. l.
GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Bp. 1931. 72—74. l.

² FERENCZI Zoltán: *A kolozsvári nyomdászat története*. Kolozsvár, 1896. 8. l.
GULYÁS, i. m. 74. — FITZ József: *A magyar könyv története*. Bp. 1959. 120. l.

³ CZÓBEL, i. m., 250. l.

⁴ *Hoffgreff György életéhez*. Magy. Könyvszle. 1957. 154—155. l. Ennek nyomán halad BÓTA László: *Tinódi Cronicájának új hasonmás kiadásához*. Bp. 1959. irt bevezetőjében.

⁵ SOLTÉSZ Zoltánné: *A XVI. századi kolozsvári könyvdiszkek*. Művészettört. Ért. 1957. 141—160. l.

egyéb írásos adatok úgyis bizonyítják mind HELTAINAK, mind pedig az egész erdélyi nyomdászatnak és könyvkereskedelemnek a szoros kapcsolatát Wittenberggel a XVI. század közepén. Magunk sem ismerjük HOFFGREFF származási helyét. Nem állítjuk azt sem, hogy e név kizárólagosan erdélyi szász volna és nem fordulhatna elő Németországban, esetleg éppen Wittenbergben is. Úgy véljük azonban, hogy a magyar könyvtörténeti kutatásnak mérlegelnie kellene azt a lehetőséget, hogy HOFFGREFF György nem németországi jövevény, hanem erdélyi szász volt. Ez a feltételezés ugyanis történeti adatokkal megalapozható, míg az előbbi merő ötlet, mely HONTERUS nyomdaalapításának analógiájára kívánja elképzeltetni a kolozsvári könyvkiadás kezdeteit.

Ismeretes, hogy a „gerébség” (grebionatus, Grävenamt) sajátos intézménye volt az erdélyi szászságnak.⁶ A HOFFGREB—HOFFGRÄV—HOFFGREFF családnév kialakulásának és elterjedésének tehát minden előfeltétele megvolt a szász lakosság körében. Valóban e szó megtalálható az erdélyi szász területeken és különösen Beszterce vidékén családnévként, valamint „udvarbíró” (Hoffgraef = Hoffrichter) jelentéssel közszóként is.⁷ Sőt ma is élnek ilyen nevű szász családok Erdélyben. Neve után ítélve tehát, HOFFGREFF nyugodtan tekinthető erdélyi szásznak.

Hasonló eredményre jutunk, ha átvizsgáljuk a nagyobb erdélyi városok polgárainak névsorait. Brassó, Beszterce,⁸ sőt Kolozsvár lakói között szintén találni a XVI. század közepén HOFFGREFF nevű családokat. Szempontunkból azonban jelenleg csupán annak van különösebb jelentősége, hogy Brassóban már jóval HOFFGREFF György feltételezett bevándorlása (1547) előtt,⁹ Kolozsvárott pedig HOFFGREFF nyomtalan eltűnése (1559) után is fordulnak elő ilyen nevű személyek.¹⁰ Ezeket tudva, bizonyára valószínűbbnek kell minősítenünk azt a feltevést, hogy HOFFGREFF valamelyik másik erdélyi városból, hihetőleg Brassóból, került Kolozsvárra, nem pedig Németországból.

Természetesen HOFFGREFF mindezek ellenére lehetett Wittenbergben tanult nyomdász, aki a kolozsvári officinában HELTAI oldalán a tipográfiai szakismereteket képviselte. A kolozsvári városi számadáskönyveknek egy újban előkerült adata mintha azt sejtetné, hogy a HOFFGREFF, illetve HELTAI szerepéről kialakult elképzeléseinket előbb-utóbb szintén felül kell vizsgálnunk. A város 1557. évi készpénzkiadásai között ugyanis előfordul egy különben nem teljesen világos tétel, amely szerint bizonyos KEWNYOMTATHO Jánosnak fizettek a CsÁKY Mihály kancellár számára végzett munkájáért.¹¹ Ismeretes, hogy a kolozsvári nyomda ebben az időben egyedül HOFFGREFF kezében volt, és éppencsak hogy vegetált. Felmerül tehát a kérdés, hogy ha HOFFGREFF elsősorban

⁶ MÜLLER, Georg: *Die Gräven des Siebenbürger Sachsenlandes*. Beiträge zur Verfassungsgeschichte und Verwaltungsgeschichte der Deutschen in Rumänien. 6. (Hermannstadt), 1931.

⁷ *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*. 1905 (XXXIII). 110. 1. — A HOFFGREFF családnév erdélyi elterjedésével kapcsolatosan értékes adatokat kaptam dr. Gustav GÜNDISCH akadémiai tudományos kutatótól (Nagyszeben); ugyanő szíves volt a készülő szász nyelvjárási szótár anyaggyűjtését is ebből a célból átnevezni. Közlése szerint a szótár munkatársai e családnévet jellegzetesen erdélyi szásznak tartják. A név egyik korai (1435) előfordulására l. ZIMMERMANN—WERNER—GÜNDISCH, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Hermannstadt, 1937. IV. 577. l.

⁸ Beszterce város lvt. a kolozsvári Állami Levéltárban. Adóösszeírások, IV/a. nr. 9. 1543: pag. 6, 28, 48, 52; 1552: pag. 368, 373.

⁹ *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*. Kronstadt, 1889—1903. II. 282 (1532), 350 (1534), 387—8 (1535), 419, 449 (1535), 610 (1539), III. 206 (1542), 235 (1543), 523 (1549), 638 (1475—1487), 805 (1498) stb.

¹⁰ Kolozsvár város lvt. a kolozsvári Állami Levéltárban. Protocolla iudiciaria II/1. pag. 134 (1563), II/2. pag. 14, 95 (1564).

¹¹ „Joanni Kewnyomtatho dominus Hyeronimus Eppel pro preparacione wlgo thanywthok (!?) Michaelis Chyaky solvit den. 50. ”Kolozsvár város lvt. Számadáskönyvek, I. csomó, V. köteg, pag. 65.

tipográfus volt, ilyen viszonylag nehéz körülmények között, ilyen kisméretű kiadói tevékenység mellett miért terhelte nyomdáját üzemvezető szakember tartásának költségével? Az ugyanis aligha vitatható, hogy a számadásban említett KEWNYOMTATHO János nem tekinthető olyan egyszerű „nyomtató szolgá”-nak, mint akiknek a felületes munkájáról HELTAI később a sajtóhibákkal kapcsolatosan olyan lesújtóan szoltott.¹² Számptalan adattal bizonyítható, hogy a város a fejedelmi udvarból érkező megbízások felől nem is tárgyalt másokkal, mint a céhek vezetőivel, egyes munkahelyek tulajdonosaival, vagy azok tényleges munkavezetőivel. Különben a XVI. századi kolozsvári névadási gyakorlat szintén amellett szól, hogy a tipográfia vezetőjének azt tekintsük, akit a lakosság — foglalkozása után — „könyvnyomtató”-nak nevezett el. Nem véletlen tehát, hogy ezzel a ragadványnévvel sem HELTAI, sem pedig HOFFGREFF nem fordul elő a forrásokban. Ha pedig az említett KEWNYOMTATHO Jánosban a kolozsvári officina nyomdavezetőjét láthatnók, akkor HOFFGREFFET nyilván inkább HELTAIHOZ hasonló vállalkozó polgárnak kellene átminősítenünk. Egyébként ugyanígy vélekedett HOFFGREFF felől CZÓBEL is.¹³

Mindezzel természetesen nem a nyomdászati szakismereteket akarjuk HOFFGREFF-től elvitatni. Csupán annak lehetőségét vetjük fel, hogy a kolozsvári nyomdászat születésénél HOFFGREFF mellett még más tipográfus szakemberrel is lehet, sőt egyenesen kell számolni.

Ki lehetett azonban a kolozsvári nyomda tényleges tipográfusa, ha HOFFGREFFET nem tekinthetnők tovább annak Egy ideig — nézetünk szerint — KEWNYOMTATHO János lehetett az. Az ő személyét azonban még a HOFFGREFFÉNÉL is sűrűbb homály borítja. Ha viszont később minden kétséget kizáró módon bizonyítható lenne, hogy KEWNYOMTATHO János egy személy azzal a SCHESSPURGER Jánossal, akit HELTAI 1563-ban, papírmalma létesítésekor, szakértőjeként Krakába küldött, mindjárt biztosabban ítélnénk HOFFGREFFNEK a kolozsvári nyomdászat bölcsőjénél játszott szerepe felől.¹⁴ Ez ugyanis azt jelentené, hogy a HOFFGREFF—HELTAI nyomda tényleges tipográfus szakemberei — legalábbis 1557—1587 között — a SCHESSPURGER-család tagjai közül kerültek ki. SCHESSPURGER János 1563. évi szerezése id. HELTAI Gáspár, valamint SCHESSPURGER Gáspár üzemvezetői működése mind HELTAI özvegye, mind pedig ifj. HELTAI Gáspár oldalán így is azt sejteti, hogy szoros érdekközösség és hosszú múltra tekintő kapcsolat fűzte össze a kolozsvári officinát birtokló HELTAIT és az ott tipografuskodó, könyvkereskedéssel foglalkozó SCHESSPURGER-család tagjait.¹⁵ A SCHESSPURGEREK — segesvári származásukra utaló nevük ellenére — a XVI. század közepétől fogva már gyökeres kolozsvári polgároknak számítottak. Talán a könyvek körül való forgolódással is magyarázható, hogy ebből a családból került a XVII. század elején Kolozsvár legkorábbi krónikása: SEGESVÁRI Bálint.¹⁶ A HELTAIak és a SCHESSPURGEREK üzleti kapcsolatain kívül egyelőre még csak annyi bizonyítható, hogy 1563-ban fejedelmi privilégiummal HELTAI oldalán könyvkereskedést kezdő Johannes SCHESSPURGER azonos személy a forrásokban többször említett Johannes SCHUTHAL és Johannes BIBLIOPOLAVAL.¹⁷ SCHESS-

¹² GULYÁS, i. m. 89. l.

¹³ I. m. 250. l.

¹⁴ FISCHER, Georg: *Geschichte des Bistritzer ev. Gymnasiums A. B. bis zum Jahre 1762*. Programm des evang. Obergymnasiums A. B. zu Bistritz (Siebenburgen). Bistritz, 1896. 81. 83. l.

¹⁵ GULYÁS, i. m. 102. l. — JAKAB Elek: *Oklevéltár Kolozsvár történetéhez*. Bp. 1888. II. 143. l. SEGESVÁRI Domonkos végrendeletét is HELTAIval foglaltatta írásba. PIRNÁT Antal—VÉGH Ferenc: *Új adatok Heltaí Gáspárról*. Irod. tört. Közl. 1956. 72. l.

¹⁶ *Erdélyi Történelmi Adatok*. Kolozsvár, 1862. IV. 159—218. l.

¹⁷ IVÁNYI Béla: *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon*. Magy. Könyvszle. 1930. 297. l. — STORCH Friedrich: *Ueber den Einfluss der reformatorischen*

PURGER János bizalmas segítőtársa volt ebben az időben HELTAINAK.¹⁸ Bizonyára HELTAI nagy kiadói terveit is szolgálta, s talán egyenesen az ő közbenjárására látott napvilágot a könyvkereskedéssel kapcsolatosan előbb említett fejedelmi privilégium. Ez az 1563. július 12-én kelt fejedelmi kiváltságlevél ugyanis a külföldieknek megtiltotta a könyvekkel való kereskedést Erdély területén, miután erre a kolozsvári SCHESSPURGER (másként SCHUTH) János és FALK Ambrus, valamint HONTERUS Calixtus brassói nyomdász nyert kizárólagos jogosítványt.¹⁹ Jóllehet KEWNYOMTATHO János és SCHESSPURGER János azonosítására még nem került elő biztos adat, annyi máris kétségtelennek vehető, hogy a SCHESSPURGER-család tagjainak az eddignél nagyobb szerepet kell tulajdonítanunk a kolozsvári könyvkiadás és könyvkereskedelem első korszakában.

HOFFGREFF és HELTAI kapcsolataira térve át, VÉGHgel ellentétben, nehezen elképzelhetőnek tartjuk, hogy a város szellemi életét irányító plébánosnak, aki akkor HELTAI volt, ne lett volna valamilyen szerepe a nyomda Kolozsvárra kerülésében. Kolozsvárt ezekben az években senkinek sem fűződött nagyobb érdeke ahhoz, hogy könyvkiadási lehetőséghez jusson, mint HELTAINAK, a litterátor hajlandóságú plébánosnak. A szászok elkülönülése (1547) óta ugyanis HELTAI nem számíthatott a brassói sajtóra abban a heves szellemi küzdelemben, amelyet a magyar lakosság körében a lutheranizmus rovására előtörő szakramentáriusokkal szemben folytatott.²⁰ HOFFGREFFET tehát HELTAI hívhatta Kolozsvárra és ő egyengethette itt az új vállalkozás útját. HOFFGREFF előbb a saját lábán próbált megállni. Amikor azonban mindjárt az első kiadványa után kiderült, hogy számítása nem vált be, HELTAI siethetett 400 forinttal a segítségére, csak hogy itt tartsa a nyomdát. HELTAI számára ezt a nyílt kiállást a nyomda mellett — CZÓBEL szerint — az 1550 júniusában hozott és a lutheránizmusnak kedvező, új vallási törvények szintén megkönnyíthették.²¹ Ekkor köthette HOFFGREFF és HELTAI azt az alább idézendő megállapodást, amelynek értelmében a nyomda 4-400 forint fele-fele értékben közös tulajdonukká vált. Ez az egyezség és talán a nyomda feleértékét is felülhaladó újabb befektetései adhattak módot az élénk üzleti érzékkel rendelkező HELTAI számára, hogy 1553 végén vagy a következő esztendő elején, HOFFGREFFEL összekülbözve, a nyomdára rátegye a kezét. HELTAINAK ez a birtoklása hihetőleg eleve is csak arra az időre szólhatott, amíg társa annyit letörleszt az adósságaiból, hogy a két fél részesevé a vállalkozásban ismét egyenlő lesz. A nyomda visszaadása után HELTAI ugyan tartózkodott a szellemi együttműködéstől, ez azonban — úgy látszik — nem jelenthette egyben az anyagi kapcsolatok megszakítását.²² HOFFGREFF valószínűleg nem tudta teljesen

Bestrebungen des XVI. Jahrhunderts auf die Entwicklung und Bildung der Schulen. Programm des evang. Gymnasiums zu Bistritz in Siebenbürgen. Bistritz, 1862. 37. 1. FISCHER, i. m. 82.

¹⁸ FISCHER, i. m. 81. 1.

¹⁹ IVÁNYI, i. m. 297. 1. — FISCHER, i. m. 82. 1.

²⁰ RÉVÉSZ Imre: *Magyar református egyháztörténet.* Debrecen, 1938. 86. 1.

²¹ I. m., 251. 1.

²² Kettőjük tartós kapcsolatát látszik bizonyítani, hogy a pereskedő kolozsváriak később is HELTAIT kérték annak eldöntésére, hogy egy írás HOFFGREFFÉ-e vagy sem. Ha HELTAI csak 1550—1553 között állott volna kapcsolatban HOFFGREFFEL és ezután nem érintkeztek volna egymással, aligha ismerte volna fel még 1567-ben is teljes határozottsággal egykori társának kézírását. HELTAINAK a kolozsvári bírák előtt tett érdekes „írásszakértői” véleménye így hangzik: „Dominus Casparus Heltus ad fidem et conscientiam fassus est, quod antehac menses circiter duos ad eum venisset Gregorius Thakach offerens ei quemdam libellum et petens testem, ut cognosceret si unum eundem chirographum seu manuscriptum contineret. Ac testis perlectis libellis seu litteris cognovisset et etiam Gregorio redicasset scripturam esse Georfii Hoffgreph, verum, in libello eo quidam articulus existens diverso calamo et diverso atramento esset scriptus, quamvis characteres non discreparent.” Kolozsvár város lvt. Protocolla iudiciaria III/1. 76/a.

visszafizetni a HELTAIÓL kapott pénzt, s ezért maradhatott első megállapodásuk 1554—1559 között is érvényben. Ennek az alapján juthatott a nyomda HOFFGREFF halála után most már végérvényesen HELTAI tulajdonába. Aligha képzelhető ugyanis el, hogy a két haragos 1554 után, vagy éppen HOFFGREFF halálos ágyán kötött volna ilyen, HELTAINAK kedvező megállapodást.

A két fél közötti megegyezésről HOFFGREFF özvegyének abból az 1563—1564 körül kelt keresetleveléből tudható meg egy s más, amely újabban került elő — sajnos megcsönkultan.²³ Amint e beadványból kiténik, HELTAINAK jól megalapozott jussa lehetett a nyomdához, ha HOFFGREFF özvegye ura halála után birtokba engedte őt, mielőtt a felerészéért járó 400 forintot megkapta volna. Sőt az özvegy 400 forintos követelése sem lehetett teljesen támadhatatlan — talán éppen HELTAI újabb beruházásai következtében. Különbösen miért várt volna rá őt esztendőn át viszonylag türelmesen. Egyébként nehéz volna azt is megmagyarázni, hogyan mulaszthatta el HELTAI tartozása megfizetését ilyen hosszú időn keresztül, amikor pedig már újabb jelentős összegeket fektetett a nyomdába a betűkészlet felújítása és papírmalom létesítése által. HOFFGREFF és HELTAI kapcsolata bonyolult üzleti összeköttetés volt, melynek részleteit aligha fogjuk valaha is megismerni. Ebből az újabban előkerült adatból azonban annyi mindenesetre következtethető, hogy HELTAI sem 1553-ban, sem pedig 1559 után nem elbirtokolta a nyomdát, hanem csupán üzletlátsói jogait érvényesítette.

A fentiekből és a kolozsvári városi levéltár egyéb adataiból most már kétségtelen, hogy HOFFGREFF kolozsvári működésének a halál vetett véget. Könyvkiadói tevékenységének anyagi mérlege ma már nem állítható össze. Az ő idejében a kolozsvári nyomda kétségtelenül korántsem hajthatott akkora jövedelmet, mint HELTAI későbbi működése során. Ennek ellenére köztisztületben álló polgárként,²⁴ tisztességesen megélhetett belőle még abban az esetben is, ha a nyereségből társának szintén kellett juttatnia. Ezért venné szívesen vissza a műhelyt az özvegy — amint ezt idézett beadványából láthattuk. HOFFGREFF azonban Kolozsvárnak nem csupán első nyomdatulajdonosa, hanem — úgy látszik — az első könyvkereskedője is volt. Sőt talán eredetileg elsősorban éppen ez lehetett. Üzleti összeköttetésben állott az ismert wittenbergi kiadóval, Christoph SCHRAMM-mal. SCHRAMM az ötvenes évek folyamán, SZENER Mátyás nevű megbízottja útján, hitelen is szállított külföldi újdonságaival (*antiquorum classicorum et approbatorum auctorum sacros pariter et prophanos libros*) teljesen meghódította az erdélyi könyvpiacot. Éppen

— Semmiképpen sem oszthatjuk BÓTA Lászlónak azt a véleményét (i. m., 20—21 l.) hogy a HOFFGREFF és HELTAI közötti, alább idézendő megállapodás a felek összekülönbözésekor, tehát 1553—1554-ben jött létre. Nézetünk szerint HOFFGREFF özvegye keresetlevelében a férje és HELTAI között együttműködésük legkezdetén, tehát 1550-ben kötött egyezsége utal.

²³ PIRNÁT—VÉGH, i. m., 72—73. l. — E közléssel ellentétben fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a megcsönkult szöveg nem HOFFGREFFNÉ vallomása, hanem keresetlevelének töredéke. Ennek következtében HOFFGREFFNÉnek az 1574. nov. 28-án kelt fogalmazványához felhasznált beadványa mindenképpen évekkorábban íródhatott. A töredék kelte aszerint tehető 1570-re vagy 1563-ra, hogy az egyik helyet (. . . mywel hogy 12 ezteideigh el az Njमतato zerzam wtan . . .) miként olvassuk. A közlés 12 olvasata ugyanis nem bizonyos és *et* (öt)-nek is vehető. Nehezen képzelhető el, hogy HOFFGREFF özvegye csak 12 év múlva állott volna elő a nyomdához való jussa érvényesítésével. Az sem tévesztendő szem elől, hogy HOFFGREFF özvegyének életére csupán a hatvanas évek derekáig rendelkezünk adatokkal. Számolni lehet tehát azzal, hogy az özvegy 1570-ben már meg is halt. E meggondolások alapján magunk inkább 1563—1564-re tennők a keresetlevél keltét.

²⁴ Kolozsvár városi lvt. *Protocolia iudiciaria* III/1 pag. 77.

²⁵ TEUTSCH, Friedrich; *Zur Geschichte des deutschen Buchhandels in Siebenbürgen*. Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels VI (1881), 13, 59—65. l.

SCHRAMM ellen irányult JÁNOS ZSIGMONDNak az az idézett 1563. évi rendelete, amellyel a helyi érdekeltek a külföldieket eltiltatták a könyvekkel való kereskedéstől. Halálakor HOFFGREFF 75 aranyforinttal tartozott SCHRAMMnak, aki 1562 tavaszán Simon nevű alkalmazottja útján igyekezett az özvegyen behajtani férje adósságát. HOFFGREFFNÉ azonban 1562. május 23-án a város bírása előtt eskü alatt kijelentette, hogy mivel sem készpénze, sem pedig arany és ezüst marhája nincsen, SCHRAMMOT csak kolozsvári szokás szerint, azaz egyéb ingóságokkal, áruval (talán férje kiadványaival?) tudta kielégíteni (*satisfactionem rebus et mercibus iuxta legem et consuetudinem civitatis obtulit*).²⁶ HOFFGREFF özvegyének megromlott anyagi helyzetére mutat az is, hogy 1560—1564 között — amint egy per adataiból is kihámozható — gyöngyfüzessel és pártakészítéssel is foglalkozott (*ipsa relicta Hoffgreff unam gemmatam coronam parasset*).²⁷ Szegénynek azonban ennek ellenére sem tekinthetjük az özvegyet, hiszen még mindig gondolhatott a nyomda visszaváltására és az üzlet folytatására.

Miután tisztáztuk, hogy HOFFGREFF azért tűnt el a kolozsvári nyomdászat történetéből, mert 1559-ben, vagy a megelőző év végén meghalt, el kell oszlatnunk azt a bizonytalanságot is, amely HELTAI halálának az időpontját illetően a szakirodalomban mindmáig uralkodik. Jóllehet HELTAI halálát már SZABÓ Károly 1574-re tette, ZOVÁNYI 1574—1575 között ingadozik, GULYÁS inkább 1575 felé hajlik, FITZ pedig nem nyilvánít határozott véleményt ebben a kérdésben.²⁸ Szintén Kolozsvár város levéltárából került elő újabb olyan adat, amely szerint HELTAI Gáspár halála idejét 1574 nyárra vagy ősz elejére kell tennünk.²⁹

Végül a HELTAIVAL kapcsolatos irodalomból azt a SZABÓ Károlytól elindított és napjainkig tovább élő állítást kell kigyomlálnunk, mintha ő *A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialogus*-át (1552) megküldte volna JÁNOS ZSIGMONDNak.³⁰ Erre bizonyítékul a fejedelemnek azt a sajátkezű névaláírását szokták idézni, mely e könyvnek a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban őrzött és a volt Erdélyi Nemzeti Múzeum Könyvtárából származó példányában olvasható. A címlapon kétszer is megismételt *Johannes electus rex Hungariae* szövegű bejegyzés azonban minden kétséget kizáróan későbbi időből származó, egyszerű tollpróba. Az egyik éppen a XVII. század közepéről való lehet; de a XVI. század végére tehető, primitív írású, régebbi rájegyzés sem azonosítható JÁNOS ZSIGMOND jellegzetes aláírásával. Ennek következtében GULYÁSnak az aláírásra alapozott nyomdatörténeti következtetései sem tarthatók fenn többé.³¹

JAKÓ ZSIGMOND

²⁶ Kolozsvár város lvt. *Protocolla iudiciaria* II/1. pag. 5. — *Liber civitatis* pag. 48.

²⁷ Kolozsvár város lvt. *Protocolla iudiciaria* II/2. pag. 14.

²⁸ GULYÁS, *i. m.*, I. 93, 261 (58—59. jegyzet). — FITZ, *i. m.* 122. l.

²⁹ PIRNÁT—VÉGH, *i. m.*, 73—74. l. — Kolozsvár város lvt. *Decreta centumvirorum* 1569—1584. pag. 104/b.

³⁰ R. M. K. I. 29. sz. A tévedést tovább öregbíti SZÉKELY Erzsébet azzal, hogy — bizonyára STOLL kiadványa nyomán — a gyulafehérvári példány címlapját teszi közzé azzal a megjegyzéssel, hogy „a címlapon lévő bejegyzés szerint a példány SZAPOLYAI János (!) királyé volt”. *Heltai Gáspár válogatott munkái*. Bukarest, (1957). 72—73. lap közötti hasonmás.

³¹ GULYÁS, *i. m.*, 77. l.